
A mezőgazdasági munka erkölcsi elismerése az ókori Rómában

Sáry Pál*

A jubiláns Prugberger professzor úrról a barátságos, vidám lelkületén, közvetlenségén, kedvességén és segítőkészségén kívül elsősorban a fáradhatatlan szorgalma és óriási munkabírása jut eszembe. Szakmai munkásságát rendkívül nehéz számbavenni, hiszen érdeklődése több tudományterületre és számos tudományágra kiterjedt, s publikációinak listája hihetetlenül hosszú. E gazdag munkásság az ókor legnagyobb polihisztorát és legtermékenyebb íróját, Varrót (Kr. e. 116–27) juttatja eszembe, akit mind Seneca (Kr. e. 4 – Kr. u. 65), mind Quintilianus (35–100) a legműveltebb rómainak nevezett,¹ s akiről Szent Ágoston (354–430) a következőket jegyezte meg: „a rendkívüli és kiváló képességű, mindenben jártos Varro – amint Terentianus egyik nagyon szép versében röviden mondja – olyan sokat olvasott, hogy azon csodálkozunk, miként maradt ideje írásra. Olyan sokat írt, hogy azt hiszem, más ilyen sokat még olvasni sem tud.”²

Varro a mezőgazdaságról szóló, egyetlen teljes egészében fennmaradt művében (*Rerum rusticarum libri tres*) annak a hagyományos római értékrendnek a közvetítésére törekedett, mely a legnagyobb elismeréssel illette a parasztok szorgalmas munkáját. Mint írja, „őseink nem ok nélkül tartották többre a római parasztokat a városlakóknál. Ugyanis [...] azokat, akik a városban csücsülnek, tunyábbnak tartották, mint azokat, akik falun laknak.”³ Majd később ehhez hozzáteszi: „nem ok nélkül igyekeztek őseink a városból a földekre visszairányítani polgártársaikat, mert békében is a római parasztok tartották el őket, s háborúban is azok segítettek rajtuk.”⁴

A hagyomány szerint az ősi Róma lakossága a második király, a békeszerető Numa Pompilius uralkodása idején vált földművelővé. A következőket írja erről Plutarkhosz (45–120): „Róma földje kezdetben igen kicsiny volt, de Romulus

* Habilitált egyetemi docens, intézetigazgató, Miskolci Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jegtörténeti és Jogelméleti Intézet.

¹ Lucius Annaeus Seneca: Helvia vigasztalása 8,1: „Varro, doctissimus Romanorum”; Marcus Fabius Quintilianus: Szónoklattan 10,1,95: „Terentius Varro, vir Romanorum eruditissimus”.

² Szent Ágoston: Az Isten városáról 6,2 (Földváry Antal ford.).

³ Marcus Terentius Varro: A mezőgazdaságról 2, praef. (Kun József ford.).

⁴ Varro: A mezőgazdaságról 3,1,4 (Kun J. ford.).

később annál több területet szerzett hozzá fegyveres erővel. Numa az így szerzett földet mind szétesztotta a szegények és földtelenek között, hogy megszüntesse a szegénységet és a nélkülözést, minden jogtalanság fő okozóját. Az embereket rászoktatta a földművelésre, hogy a földdel együtt ők maguk is megszelídüljenek. Mert semmi más foglalkozásból nem származik olyan átható és tartós békeszeretet, mint a földművelésből; a földművesben az ember harcos természetéből csak az a kitartó készség marad meg, hogy földjét harc árán is kész megvédeni, de eltűnik belőle a kapzsiságra és jogtalanságra való hajlam. Éppen ezért Numa a béke csodaszerekeként nyújtotta a polgároknak a földművelést, ezt a sokkal inkább erkölcsnemesítő, mint gazdagságszerző foglalkozást. A város földjét *pagus*oknak, vagyis falvaknak nevezett részekre osztotta fel, s mindegyik élére felügyelőket és felvigyázókat rendelt. A *pagus*okat időnként személyesen is meglátogatta, és a polgárok jellemét elvégzett munkájukból ítélte meg; némelyeknek kitüntető tisztségeket adott, a resteket és a rossz munkásokat viszont feddéssel és korholással próbálta megjavítani.⁵ Plutarkhosz azt is megemlíti, hogy Numa az istenek tiszteletét összekötötte a föld megművelésének kötelességével, amikor megtiltotta, hogy metszetlen szőlőtőről szedett szőlő felhasználásával, illetve, hogy liszt felhasználása nélkül mutassanak be ital-, illetve ételáldozatot.⁶

Ezt az ősi, paraszti értékrendet kívánta megerősíteni a római köztársaság legendás *censura*, az idősebb Cato (Kr. e. 234–149) is, akiről Plutarkhosz a következőket írja: „Tusculumból származott, de mielőtt hadvezéri és politikai pályára lépett, atyjától örökölt birtokán élt a sabinok földjén. [...] Szervezetét a munka, a mértékletes életmód és a kora ifjúságában elkezdett hadiszolgálat előnyösen fejlesztette ki, s egész életére erőssé és egészségessé tette.”⁷

Plutarkhosz szerint Cato Manius Curius Dentatust (+ Kr. e. 270) tekintette legfőbb példaképének: „Birtokai közelében volt Manius Curiusnak, három diadalmenet hősének egykori tanyája. Cato gyakran ellátogatott ide, és amikor elnézte a kicsiny földbirtokot s az igénytelen házikót, elgondolkodott arról a férfiról, aki hajdan Róma legnagyobb embere volt, harcias népeket igazott le, kiúzta Pürrhoszt Itáliából, és mégis maga kapálgatta kis földjét, s három diadalmenet után is szerény tanyáján élt.”⁸

Szintén Plutarkhosznál olvashatunk arról, hogy Catót a közéleti pályán egyik tekintélyes szomszédja, Valerius Flaccus indította el, aki a cselédeitől szerzett tudomást „Cato munkás és józan életmódjáról, és csodálkozással hallotta, hogy már kora reggel kimegy a fórumra, és tárgyal azok ügyében, akik megkérték rá, majd mikor visszatér birtokára, télidőben egyszerű öltözetben, nyáron pedig ruhátlanul dolgozik, együtt étkezik cselédeivel, ugyanabból a kenyérből eszik, ugyanabból a borból iszik, mint azok.”⁹

Maga Cato e szavakkal kezdte a mezőgazdaságról (*De agri cultura*) írt munkáját: „Néha előnyösebb volna kereskedés útján vagyont szerezni, hacsak

⁵ Plutarkhosz: Numa 16 (Máthé Elek ford.).

⁶ Plutarkhosz: Numa 14.

⁷ Plutarkhosz: Marcus Cato 1 (Máthé E. ford.).

⁸ Plutarkhosz: Marcus Cato 2 (Máthé E. ford.).

⁹ Plutarkhosz: Marcus Cato 3 (Máthé E. ford.).

annyi veszéllyel nem járna, és ugyanúgy uszoráskodni is, ha ez valamennyire is tisztességes volna. Elődeink azt tartották és törvényeikben úgy rögzítették, hogy a tolvajt kétszeres, az uszorást négyszeres bírsággal kell sújtani. Ebből meg lehet ítélni, mennyivel rosszabb polgárnak tartották az uszorást, mint a tolvajt. Amikor pedig egy derék embert dicsértek, így dicsérték: derék földműves, derék gazda. Úgy tartották, hogy ez a legnagyobb dicséret annak, akit így dicsértek. A kereskedőt szorgalmasnak és a vagyonszerzésben serénynek tartom ugyan, de az – mint már említettem – veszélyes és kockázatos. Viszont a földművesek közül kerülnek ki mind a legedzettebb férfiak, mind a legkitartóbb katonák, övük a legtisztesebb, legállandóbb, a legkevesbé irigyelt foglalkozás, s a legkevesbé helytelen gondolkodásúak azok, akik ezt a foglalkozást űzik.”¹⁰

Cicero (Kr. e. 106–43) is utal arra egy helyen, hogy mennyire elítélte Cato az uszorásokat a mezőgazdaságból élőkkel szemben: „Mikor azt kérdezték tőle, mi a legjövödelmezőbb a gazdaságban? Válaszoló: »Jó állattenyésztés.« »Hát azután mi?« »Meglehetősen állattenyésztés.« »Hát harmadszor mi?« »Akár rossz állattenyésztés is.« »És negyedszer?« »Szántás-vetés.« S midőn amaz tovább kérdezé: »Hát az uszora?« – ekkor Cato így szólt: »Hát az emberölés?«”¹¹

Gellius (130–180) szerint Cato *censorként* szigorúan ellenőrizte az ősi római erkölcsi normák betartását, s e feladatának ellátása (az ún. *regimen morum*) során azokat, akik hagyták a földjüket elvadulni, azt nem szántották, nem gyomlálták, illetve, akik a gyümölcsfáikat, szőlőjüket elhanyagolták, büntetésül *aerariusz*á fokozta le, vagyis az alacsonyabb rendű polgárok közé sorolta, s azokat a lovagokat is megrovásban részesítette, akik a lovukat nem gondozták megfelelően.¹² Más *censur*ok is hasonlóképpen jártak el. Gellius egy helyen – Masurius Sabinus emlékiratait idézve – a következőket írja: „Midőn az erkölcsbírák, Publius Scipio Nasica és Marcus Popilius a lovagok felett szemlét tartottak, megpillantottak egy igen sovány és rosszul gondozott lovat s rajta egy igen kövér és igen jól táplált lovat. Erre e kérdést intézték hozzá: »Miért van az, hogy te gondozottabb vagy mint lovad?« »Mint hogy én magam gondozom magamat – válaszolt emez –, lovamat pedig egy semmirekellő rabszolga, Staius.«” Gellius hozzáteszi ehhez, hogy „A választ nem tartották eléggé tiszteletteljesnek s a lovat szokás szerint az *aerarius*ok közé vetették.”¹³ Mindez egyértelműen bizonyítja, hogy a római földbirtokosok számára a szántóföld, a szőlő és a gyümölcsös kellő gondozása, a lovagok számára a ló megfelelő ellátása és ápolása olyan erkölcsi kötelesség volt, melynek teljesítését az állam ellenőrizte, s elmulasztását szankcionálta. Nem túlzunk tehát, ha azt állítjuk, hogy a *censori regimen morum* körében kimutathatók mind a termőföldvédelem, mind az állatvédelem római jogi gyökerei.

Cicero „Az idősebb Cato vagy az öregségről” (*Cato Maior de senectute*) című művében hosszasan sorolja a földművelés adta örömeit. A nagy szónok, politikus és bölcselő többek között a következőket írja: „Én azt hiszem, hogy a gazdák

¹⁰ Marcus Porcius Cato: *A mezőgazdaságról*, praef. (Kun J. ford.).

¹¹ Marcus Tullius Cicero: *A kötelességekről* 2,25,89 (Csengeri János ford.).

¹² Aulus Gellius: *Attikai éjszakák* 4,12.

¹³ Gellius: *Attikai éjszakák* 4,20,11 (Barcza József – Soós József ford.).

életmódja jár legközelebb a bölcs élethez; mert nekik a földdel van dolguk, amely sohasem tagadja meg a szolgálatot, és sohasem adja vissza kamat nélkül azt, amit kapott, csak hogy néha kisebb, legtöbbször azonban nagyobb haszonnal. [...] Legalábbis az én nézetem szerint alig lehet ennél boldogabb életmód, nemcsak mert hasznos, mivel a földművelés az egész emberi nemnek üdvös, hanem mert gyönyörűséget nyújt, és bőségben ontja mindazokat a dolgokat, amelyek az emberek táplálásához és egyszersmind az istenek tiszteletéhez szükségesek.”¹⁴

A kötelességekről (*De officiis*) írt erkölcsfilozófiai munkájában Cicero részletesen kifejti véleményét a különböző megélhetési módokról. E szakaszt érdemes teljes egészében végigolvasnunk ahhoz, hogy a földművelésről írt egyetlen mondatot megfelelően tudjuk értékelni: „Hogy mely mesterségek és kereseti lehetőségek méltók egy szabad emberhez, melyek tisztességtelenek, arról körülbelül a következőket halljuk. Először is helytelenítik az olyan keresetmódokat, mint a vámszedőké, az uzsorásoké, amelyek az emberek ellenszenvébe ütköznek; szabad születésűhöz nem méltó és alantas mindenféle bérmunkás keresete, mivel erő kifejtését és nem alkotómunkáját fizetik meg. Ezek díjazása szolgálatuk bére. Hitványoknak kell tartanunk azokat is, akik azért vásárolnak a kereskedőktől, hogy nyomban újból eladják. Semmi hasznuk sincs, csak ha hazudnak, márpedig nincs visszatartóbb, mint a hamisság. Alantas iparban tevékenykedik az összes kézműves, a műhely ugyanis nem igényel semmiféle szellemi képességet. Legkevésbé azokat a mesterségeket kell becsülnünk, amelyek az élvezeteket szolgálják: halárus, hentes és szakács, mészáros és a horgász, ahogy Terentius mondja. Ezekhez, ha úgy tetszik, hozzátehetjük a kenőszérarusokat, a táncosokat és a kockajátékosok egész hadát. Vannak viszont mesterségek, amelyek több eszt kívánnak, és nem jelentéktelen hasznot hajtanak, mint például a gyógyászat, az építészet és a tiszteletre méltó dolgok tanítása. Ezek megbecsülést szereznek azoknak, akiknek társadalmi rangjával összhangban vannak. A kereskedelmet hitványnak kell tartanunk, de a nagy árubőséggel rendelkező nagykereskedelem nem éppen megvetendő, mivel mindenhol sokféle cikket szállít, és rengeteg vevőt lát el, anélkül hogy bárkit is rászedne. Sőt, úgy látszik, hogy a kereskedőt teljes joggal megilleti a dicséret, ha nyereségével eltelve vagy inkább megelégedve visszavonul földjeire és birtokaira, ugyanúgy, ahogy annak idején gyakran futott be a tengerről a kikötőbe. Ám a hasznot hajtó dolgok közül semmi se jobb, gyümölcsözőbb, kellemesebb és méltóbb egy szabad emberhez, mint a földművelés.”¹⁵

Védőként Cicero első büntetőügye az ifjabb Sextus Roscius apagyilkossági pere volt. A (hamis) vádat képviselő Gaius Erucius a *parricidium* lehetséges indítékait fejtegetve azzal érvelt, hogy az áldozat gyűlölte a vádlottat, amit elsősorban azzal juttatott kifejezésre, hogy a városból a vidéki birtokaira száműzte őt. Cicero a Kr. e. 80-ban elmondott védőbeszédében azzal cáfolta ezt az érvet, hogy hosszasan magasztalta a vidéki életet és a mezőgazdasági tevékenységet: „Miért szánta el hát magát Sextus Roscius erre az örültségre? »Apjának« – mondja a vádló – »nem volt kedvére.« Apjának nem volt kedvére? Mi okból? [...]»Nem tudom,« – mondja a

¹⁴ Cicero: Az idősebb Cato vagy az öregségről 15–16 (Némethy Géza ford.).

¹⁵ Cicero: A kötelességekről 1,42 (Havas László ford.).

vádoló – »hogy mi volt a gyűlölet oka; biztosan tudom azonban, hogy a gyűlölet fennállt, mivel korábban, amikor két fia volt, az apa azt akarta, hogy az, aki meghalt, állandóan a közelében legyen, ezt a másikat pedig vidéki birtokaira száműzte.« Amit Erucius rossz és nevetséges vádbeszédében felhozott, ugyanazt kedvező érvként én felhasználhatom. [...] Mit mondasz, Erucius? E számos, igen szép és gyümölcsöző telek művelését és felügyeletét száműzetésként és büntetésként adta át fiának Sextus Roscius? Hogyan? A családfők, akiknek fiai vannak, s egyáltalában e rend emberei, akik vidéki mezővárosokból származnak, nem azt tartják a legkívánatosabbnak, hogy fiaik legfőképp a családi vagyont ápolják, és a telkek művelésének szenteljék a legtöbb fáradságot és igyekezetet? [...] Látod, Erucius, hogy érvelésed mily távol áll a tényállástól és az igazságtól! Amit az apák a szokásnak megfelelően tesznek, mintegy újdonságként kárhozzátod; ami jóakaratból történt, arról azt gyanítod, hogy gyűlölet szülte; amit fiának az apa megbecsülésből átengedett, arról azt mondod, hogy büntetésből tette. [...] Mintha bizony nehezemre esnék akárhány embert név szerint megnevezni – hogy ne távolodjam el messzire – a kerületemben vagy a szomszédságomban lakókat, akik arra vágnak, hogy legjobban szeretett gyermekeik egész életüket földművesként éljék le. [...] Most pedig fordítsd figyelmedet ismét a valóság felé, és gondold végig, hogy nemcsak Umbriában és környékén, hanem e régi mezővárosokban is mely foglalkozást dicsérik leginkább a családfők. Akkor már bizonyosan rájössz, hogy vádpontok híján hibájául és bűnéül róttad fel Sextus Rosciusnak a legnagyobb dicséretet. S e foglalatosságot nem pusztán apjuk akarata miatt űzik a gyermekek, hanem igen sokan – akiket én ismerek, és ha nem csalódom, mindannyian ismertek – a földművelői foglalkozás iránt fellelkesülve a vidéki életet, amit te mindenképpen szégyenként és vádként említesz, tiszteletreméltónak és kellemesnek tartanak. [...] Nos, Erucius, nevetséges vádló volnál, ha abban az időben születnél volna, amikor az eke mellől hívták el azt, akit *consumnak* szántak. Hiszen ha a földművelés felügyeletét is szégyenteljes dolognak tartod, akkor ama bizonyos Atiliust, akire a küldöttek úgy találtak rá, hogy a saját kezével szórta a vetőmagot, felette gyalázatos és becstelen embernek tartanád. De Herculesre, őseink, messze másként vélekedtek felőle és a többi hasonló férfiú felől, s így hagyták ránk a legkisebből és a leggyengébből a legnagyobbá és legvirágzóbbá tett államot! Szorgalmasan művelték ugyanis saját földjeiket, és nem vágyódtak kapzsin másokéra; és e tevékenységgel, földekkkel, városokkal és nemzetekkel tették nagyvá az államot, e birodalmat és a római nép nevét. [...] Az apának fiával szemben táplált gyűlölete tehát – úgy vélem – abban nem mutatkozik meg, Erucius, hogy engedte vidéken élni.”¹⁶

Augustus principátusa idején sokat magasztalták és a változó viszonyok között egyre inkább idealizálták a régi vidéki életet. „Óh be szerencsés vagy, te paraszt – hát még ha belátnád / jó sorsodat! Ki kerülsz orv háborút, ont maga néked /

¹⁶ Cicero: Az ameriai Sextus Roscius védelmében 14,40–18,52 (Nótári Tamás ford.). A felmentő ítélettel végződő perről részletesebben lásd Nótári, T. (2009): Tényállás és szónoki taktika a Pro Roscio Amerinóban. *Jogtudományi Közlöny*, 11, 457–470; Uő. (2010): *Tényálláskezelés és szónoki taktika Cicero védőbeszédeiben*. Lectum Kiadó, Szeged, 23–40.

mindig-igaz szántód, méhéből parlagi termést” – írja Vergilius (Kr. e. 70–19).¹⁷ Hasonló gondolatokat fogalmaz meg Horatius (Kr. e. 65–8) is: „De boldog az, kit nem szorít százféle ügy, / s mint hajdanában őseink, / saját ökrével szánt atyái birtokán / s kamatra semmi gondja sincs!”¹⁸

Columella (Kr. u. 4–70) a nagy történelmi hősök, Lucius Quinctius Cincinnatus (Kr. e. 519–430), Gaius Fabricius Luscinus (Kr. e. III. század) és – a Catóval kapcsolatban már említett – Manius Curius Dentatus alakját felidézve mutatott rá a földművelés régi dicsőségére: „Amikor ezeket a dolgokat fontolgatom magamban, és arról elmélkedem, miféle csúf egyetértés alapján szorult háttérbe a mezőgazdaság ismerete, attól tartok, netán az egykor tiszteletreméltó tevékenység szégyenletes és szabad emberhez méltatlan lett. Számos szerző munkája figyelmeztet azonban engem arra, hogy őseinknél dicsőség volt a földművelés: Quinctius Cincinnatust, egy körülzárt *consul* és a hadsereg megmentőjét, innen az eke szarva mellől szólították el és lett *dictator*, majd hivatala letétele után, amit mint győztes gyorsabban adott vissza, mint ahogyan a fővezérséget elvállalta, visszatért ugyanazon ökreihez és őseitől örökölt, négy *iugerumos* földjéhez. Hasonlóképpen Gaius Fabricius és Curius Dentatus, közülük az első Pyrrhos Itália határaitól való elűzése, a másik a szabinok legyőzése után, az elfoglalt területen fejenként kiosztott hét *iugerumot*, nem csekélyebb buzgalommal művelte, mint amilyen bátran fegyverrel megszerezte.”¹⁹

A földművelés kiemelkedő jelentősége mellett Columella többek között azzal érvel, hogy „a földművelők nélkül az emberiség nem képes sem létezni, sem pedig táplálékhoz jutni”, szemben a többi mesterség művelőivel, akiket könnyen nélkülözhetne az állam.²⁰ Végül a híres agrárszakíró arra is rámutat, hogy míg „a többi különböző és egymással ellentétes megélhetési mód távol áll az igazságosságtól”, az egyetlen „tisztas és szabad emberhez méltó módszer a családi vagyon gyarapítására” a földművelés.²¹

E források alapján megállapíthatjuk, hogy Rómában a különböző foglalkozások és kereseti lehetőségek közül a mezőgazdasági tevékenységet részesítették a legnagyobb erkölcsi elismerésben.²² Ezzel egyrészt elismerték azt, hogy a földművelés (és az állattenyésztés) nélkülözhetetlen az emberi élet fennmaradásához, másrészt azt is elismerték, hogy a mezőgazdaságból élők alkotják a társadalom legtisztességesebb és legbecsületesebb rétegét.²³

A földművelők erkölcsösségének alapja vitathatatlanul a vallásosságuk volt.²⁴ Mindig is a mezőgazdaságból élők tudták a legjobban azt, hogy az emberi munka

¹⁷ Publius Vergilius Maro: *Georgica* 2,458–460 (Lakatos István ford.).

¹⁸ Quintus Horatius Flaccus: *Az epódoszok könyve* 2,1–4 (Meller Péter ford.).

¹⁹ Lucius Iunius Moderatus Columella: *A földművelésről*, praef. 13–14 (Hoffmann Zsuzsanna ford.).

²⁰ Columella: *A földművelésről*, praef. 6 (Hoffmann Zs. ford.).

²¹ Columella: *A földművelésről*, praef. 7–10 (Hoffmann Zs. ford.).

²² Ez azonban a mezőgazdasági bérmunkára nem vonatkozott. Az erkölcsi elismerés csak azoknak járt, akik a saját a földjeiken dolgoztak vagy dolgoztattak. Vö. Molnár, I. (2013): *A locatio conductio a klasszikus kori római jogban*. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 25.

²³ A Columella által említett Gaius Fabricius erényességéről Dante is megemlékezett Isteni színjátékában (*Purgatórium* 20,25–27).

²⁴ Vergilius azt írja a dolgos vidéki ifjakról, hogy a szentélyek számukra valóban szentek (*Georgica* 2,473).

az isteni segítség nélkül nem lehet sikeres.²⁵ A vallási tudat pedig az embert alázatossá („isa pur es homu vogymuk”) és szolgálatkészzé teszi. A vallásos ember tudja azt, hogy minden isteni adomány („Mid van, mit nem kaptál?” – teszi fel a kérdést Pál apostol), s ezért természetesnek érzi, hogy ő is adjon és ha kell, hősiiesen szolgálja a közösséget. Emellett az is nyilvánvaló, hogy a hazai földet – érthető módon – mindig is az azzal testileg-lelkileg összeforrott földműves réteg védelmezte a legelszántabbban. Nem véletlen, hogy a hazaszeretet fentebb említett nagy római példaképei valamennyien földművelők voltak.

²⁵ Éppen ezért Cato a földművesek feladatairól szólva a különböző áldozatok és egyéb vallási rítusok szabályait is pontosan közli (A mezőgazdaságról 83, 132, 134, 141). Vö. Burriss, E. E. (1927): The Religious Life on a Roman Farm as Reflected in the De Agriculture of Marcus Porcius Cato. *The Classical Weekly*, 4, 27–30.